DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE ST.-MARTINUSKERK TE WEERT

Stichting HISTORISCH ONDERZOEK WEERT
terug naar website

Vanaf de markt van Weert verheft zich trots de monumentale laat-gotische Martinuskerk. Deze in verschillende fasen gebouwde 3-beukige hallenkerk (afb. 1) dateert in haar oudste delen van 1456. De Weertenaren bouwden toen de drie huidige koren met elk drie traveeën aan een ouder schip. Dit schip werd later, in 1500, afgebroken om plaats te maken voor de tegenwoordige zes meest westelijke traveeën. De kerk zoals wij die nu kennen was daarmee, behoudens de toren, in grote lijnen voltooid. Uit een gemeenterekening blijkt dat ze op 19 november 1512 werd geconsacreerd. De toren van de oude kerk werd in 1528/29 afgebroken waarna men begon met de bouw van een nieuwe. De torenbouw werd echter voortijdig gestopt. De onvoltooide toren (afb. 2) vormt nu nog het eerste lid van de in 1887 alsnog verhoogde en, na een stormramp in 1940, in 1958 verbouwde toren. Na de verbouw van de toren vormen enkele bouwkundige wijzigingen aan de kerk tijdens een restauratie in de jaren 70 voorlopig het laatste hoofdstuk in de bouwgeschiedenis.

Hernieuwd onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de kerk, waarbij literatuur, bronnen en bouwsporen betrokken werden, heeft enkele nieuwe of nog niet eerder gepubliceerde inzichten opgeleverd over de bouw van de kerk in de 15e en 16e eeuw, aanbouw achter en opzij van de kerk en veranderingen aan de vensters. De voor de geschiedenis van de kerk relevante argumenten in de discussie over de ouderdom van een vervalst document zijn op een rij gezet en verder wordt de vraag gesteld naar de functie van een niet eerder beschreven kamertje achter het Sacramentsaltaar.

De oudste vermelding van de kerk

Zoals in de inleiding al vermeld, werd het huidige koor van de kerk gebouwd aan het schip van een oudere kerk. Hoe deze kerk eruit heeft gezien, hoe oud ze was en of dit de eerste kerk ter plekke was weten we niet. Voor wat betreft de stichting van de kerk kunnen we slechts afgaan op aanwijzingen.[1]

Op grond van het patrocinium van de H.Martinus kan men aannemen dat de stichting heeft plaatsgevonden in de merovingisch/karolingische periode. Schriftelijke bescheiden of archeologische vondsten uit de veronderstelde stichtingsperiode ontbreken echter geheel.[2]

De kerk verschijnt pas in beeld in een in 1062 gedagtekend charter waarin Koning Hendrik IV de schenking van goederen te Weert en Dilsen, in ruil voor het vruchtgebruik van enkele domeinen, door Otto, Markgraaf van Thüringen en diens vrouw Adela aan het kapittel van St.-Servaas bevestigt. Het goed dat door Otto en zijn vrouw aan het kapittel werd overgedragen wordt in de akte omschreven als:

> *'[...] tale predium quale habuerunt in villis Werta, Thilesna [...]' '[...] cum omnibus appendiciis suis, hoc est utriusque sexus mancipiis, areis, edificiis, ecclesiis, terris cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, siluis uenationibus, aquis, aquarumque decursibus, piscationibus, molis, molendinis, uiis et inuiis, exitibus et reditibus, quesitis et inquirendis, ac cum omni utilitate, que ullomodo inde prouenire potest [...]'.*[3]

De betrouwbaarheid van dit document is echter zeer twijfelachtig, zowel voor wat betreft de datering als voor wat betreft de namen van in het charter genoemde personen.

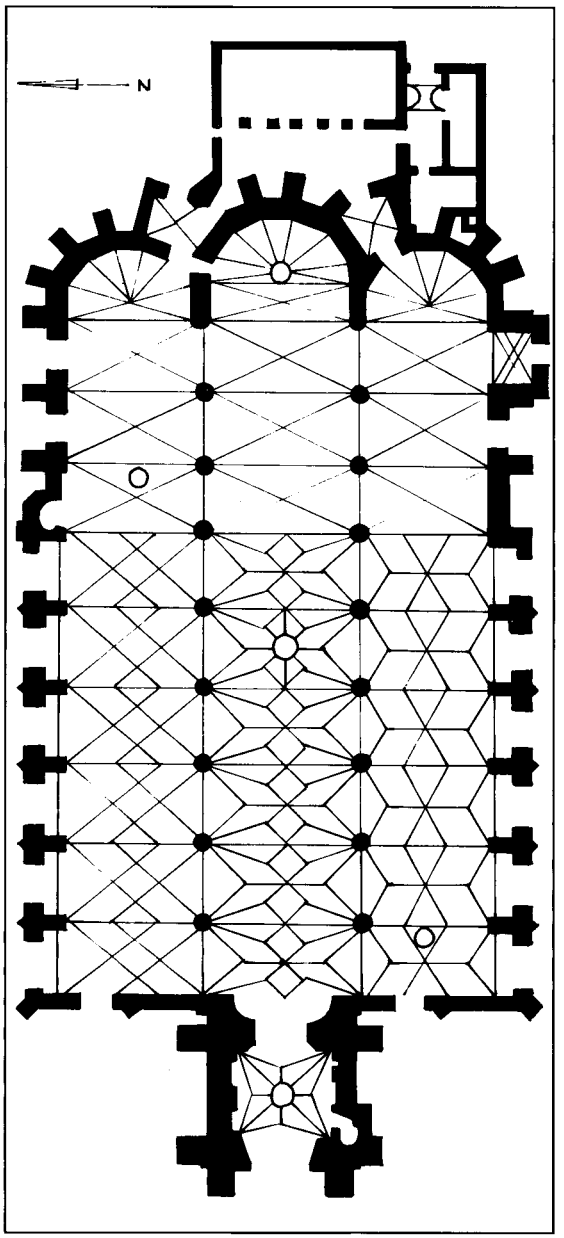

1. Plattegrond

Zowel Gijsseling en Koch[4] alsook Niermeyer[5] gaan ervan uit dat het charter een vervalsing is. Gijsseling en Koch dateren de vervalsing aan het einde van de elfde eeuw. Niermeyer plaatst de vervalsing in het derde kwart van de twaalfde eeuw, rond 1160. Gijsseling en Koch gaan verder niet in op de inhoud van het document. Niermeyer betoogt echter dat de vervalsing naar voorbeeld is gemaakt van echte documenten uit de koninklijke kanselarij van rond 1062 waarbij de vervalsing blijkt uit het een jaar te hoog opgeven van het wijdings- en kroningsjaar en uit gebezigde anachronismen. Verder valt hem de bepaling op dat de geschonken goederen Weert en Dilsen niet aan de Proost van het kapittel ondergeschikt zullen zijn, doch dat de Deken, met raad van de broeders, ze aan een door hem gewenste en geschikt bevonden broeder zal toevertrouwen. Volgens Niermeyer zijn geschillen tussen de Proost van St.-Servaas enerzijds en de Deken en broeders anderzijds pas bekend uit 1128. Op grond van vergelijking met andere documenten waarin de vervalser ook zijn hand gehad heeft komt hij tot een datering van het charter op omstreeks 1160. Hoewel het hem bevreemdt dat er een tegen de Proost van het kapittel gerichte clausule in de oorkonde is opgenomen blijft het mogelijk dat de inhoud ervan op feiten berust. Van de Boel[6] gaat dieper in op de inhoud. Hij toont aan dat de vervalsing een constructie móet zijn omdat de bij de in het charter genoemde plechtigheid aanwezige personen op verzinsels berusten. De naam van Otto Markgraaf van Thüringen bijvoorbeeld kan volgens hem niet kloppen. Thüringen werd pas in 1130 tot graafschap verheven. We moeten hier volgens van de Boel te doen hebben met Otto van Orlamünde, Markgraaf van Meissen. De vervalsing ziet hij als een poging de Proost uit te schakelen. De inhoud van het stuk wijst hij echter niet geheel af omdat het zeker is dat het kapittel in Weert en in Dilsen bezittingen kreeg omdat dit bevestigd wordt door een tijdgenoot, Jocundus, die omstreeks 1085 in opdracht van het kapittel de Translatio Sti. Servatii[7] schreef. Hierin wordt de overdracht van de goederen door Markgraaf Otto bevestigd en ook dat dit een ruilovereenkomst was, gesloten toen Humbertus Proost van het kapittel was (1051 - 1079). Ook in de pauselijke bevestiging van de bezittingen van het kapittel van 1139[8] worden Dilsen en Weert, hier met haar kerk (Werta cum ecclesia), genoemd.

Men kan dus concluderen dat in de tijd rond 1060 weliswaar mogelijkerwijs landgoederen te Weert en Dilsen in het bezit van het kapittel gekomen zijn maar dat het charter dat wij kennen een vervalsing is met de kennelijke bedoeling de Proost van het kapittel buiten spel te zetten. De eerste vermelding van een kerk te Weert mag men dus niet eerder dateren dan het ontstaan van de vervalsing of 1139 wanneer men, met Niermeyer, de vervalsing rond 1160 plaatst. Hierbij moet aangetekend dat J.Huysmans van mening is dat met Werta in de acte van 1139 niet Weert maar Stevensweert bedoeld wordt.[9]

De bouw van de kerk

In de eeuwen na de pauselijke bevestiging van de bezittingen van het kapittel van St.-Servaas in 1139 horen we uit de bronnen slechts zijdelings over de kerk. Pas in 1456 vernemen we iets over bouwactiviteit. In een in afschrift bewaard gebleven open brief van burgemeesters, kerkmeesters,

2. De toren vóór 1887, met de vrijgekomen hoeken.
Foto: Gem. Archief Weert.
3. Kapiteel in het jongste deel van de kerk.
Deze en overige foto's, in zoverre niet anders vermeld, van de auteur.

schepenen en schout van de Gemeente Overweert verzekeren deze dat zij van de Graaf van Horn en het kapittel van St.-Servaas in de toekomst niet meer zullen vorderen voor het onderhoud van het schip van de kerk dan hen rechtens toestaat.[10] Ook niet nu zij zonder toestemming van de Graaf en het kapittel een nieuw koor aan het schip gebouwd hebben. Het betreft hier de absiden en de drie meest oostelijke traveeën van de kerk zoals wij die kennen. Of dit nieuwe koor op de plaats van het oude koor staat of dat het achter het oude koor is gebouwd is niet bekend. Wel kunnen we aan de hand van bouwsporen vaststellen dat het nieuwe koor door een muur naar het westen afgesloten is geweest. Boven de gewelven zijn in de noordelijke en in de zuidelijke buitenwand afbraaksporen te zien van een haaks op de buitenmuur staande wand tussen het huidige oude en nieuwe gedeelte. Een boven de gewelven zichtbare verdikte naad tussen de gewelfschelpen, op de plaats waar de oostelijke schelpen eens tegen deze westelijke wand gevoegd waren, vormt een verbinding tussen genoemde afbraaksporen. Ook de scheimuren tussen de schepen boven de gewelven vertonen tussen het oudere en jongere gedeelte naden. Boven de oostelijke traveeën zijn deze wanden opgetrokken uit baksteen, boven de jongere westelijke traveeën uit mergel. Of de westelijke wand een verbinding heeft gevormd met de oude kerk is niet na te gaan. In elk geval moet men via deze wand, en eventueel dus via de oude kerk, het koor hebben kunnen verlaten daar in de noordelijke en in de zuidelijke wand en in de sluitwanden van het koor geen sporen van grotere doorgangen te zien zijn.

Pas in 1500 wordt het oude schip afgebroken en begint men met de bouw van het huidige schip met de beide zijschepen.[11] Uit een verklaring van de schepenen van Weert, van 16 augustus 1504, blijkt dat deze nieuwbouw noodzakelijk was vanwege de deplorabele toestand van de kerk.[12] Dit zou te wijten zijn aan het slechte onderhoud door het kapittel. In 1512 wordt de nieuwe kerk dan gewijd.[13]

Dit jongere gedeelte van de huidige kerk onderscheidt zich duidelijk van het oudere oostelijke gedeelte, onder andere doordat hier de wanden tussen de steunberen zover mogelijk naar buiten zijn geplaatst waardoor ruimten voor altaren ontstaan. In de drie oostelijke traveeën staan deze wanden zover mogelijk naar binnen (afb.1). Verder worden de pijlers in de oostelijke traveeën bekroond met eenvoudig geprofileerde kapitelen terwijl in de westelijke traveeën de pijlers met gestileerde bladmotieven versierde maaslandse kapitelen dragen (afb.3). In tegenstelling hiermee zijn de basementen van de pijlers in de oostelijke traveeën juist rijker geprofileerd dan die in de westelijke traveeën. Ook in het gewelf zien we een duidelijk onderscheid tussen het oudere en jongere gedeelte van de kerk; de drie oostelijke traveeën van de drie schepen hebben een eenvoudig kruisgewelf terwijl in de resterende westelijke traveeën in elk schip een andere rijkere gewelfvorm te zien is (afb.1).

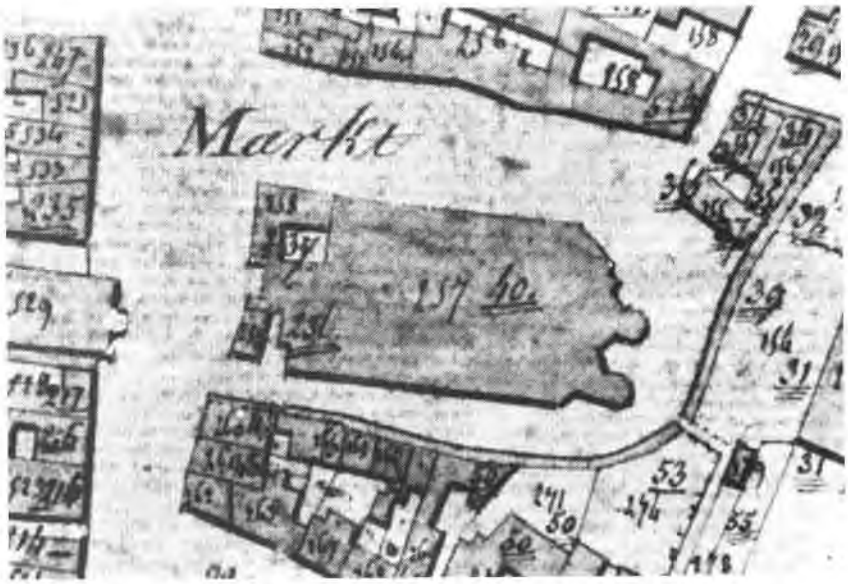

4. Weert, sectie O, ± 1811. Gem. Arch. Weert.

Wanneer met de bouw van een nieuwe toren begonnen werd is onduidelijk; we weten uit de gemeenterekeningen slechts dat de oude toren in het rekeningjaar 1528/29 werd afgebroken.[14] Waarschijnlijk zal men hierna met de bouw van de nieuwe toren begonnen zijn. De economische crisis die Weert teisterde in de jaren dertig van de 16e eeuw mag de oorzaak geweest zijn van het voortijdig stoppen van de bouw. Men liet het bij het eerste torensegment met daarop een korte spits (afb.2). De stelling van J.Henkens dat men niet de bedoeling heeft gehad de toren hoger op te bouwen omdat dit niet zou passen bij de proporties van het kerkgebouw en dit storend

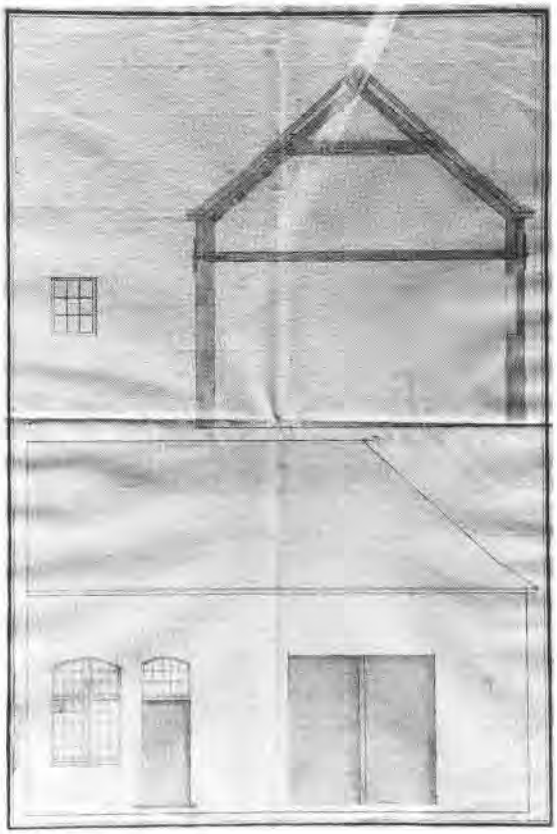

5. Bouwtekening van de Vleeshal, Gem. Archief Weert.

6. Sassen, de Martinuskerk, 1853, Part. bezit.

gewerkt zou hebben in het stadsbeeld acht ik onwaarschijnlijk.[15] Ik meen dat een gemeenschap die in een klein stadje als Weert een dergelijk monumentale kerk bouwt waarschijnlijk ook niet de bescheidenheid zal hebben zich te beperken in de hoogte van de toren. Bovendien, hebben torens niet altijd bij uitstek gediend om met hun hoogte te pronken? Ook de vormgeving van de toren zelf vroeg m.i. om afbouw. De zich via allerlei versnijdingen en vormveranderingen naar boven ontwikkelende steunberen werden wel wat erg abrubt afgesneden. Zonder duidelijke beëindiging gingen zij over in kleine, het

7.Doorgang vanuit 'oude sacristie' tussen het hoog- en Mariakoor naar de dagkapel.

torendak flankerende spitsjes. Deze oplossing miste de kracht en de overtuiging van de rest van de torenvormgeving. Een met veel fantasie en dynamiek ingezette beweging liep uit op niets. Over de bouwmeesters van de kerk tasten we volledig in het duister. Dat we hier met meerdere bouwmeesters vandoen hebben is waarschijnlijk vanwege de grote structurele en stilistische verschillen tussen de twee bouwfasen van het schip en het koor en de daarna gebouwde toren. De drie oostelijke en de zes westelijke traveeën van de kerk zijn duidelijk door twee bouwmeesters gebouwd. Niet alleen vertonen deze twee gedeelten van de kerk, zoals gezegd, grote verschillen maar ook de 44 jaar tussen de voltooiing van het koor en het begin van de bouw van de westelijke traveeën maakt het onaannemelijk dat dezelfde bouwmeester hiervoor verantwoordelijk is. Of de toren door dezelfde bouwmeester die ook de zes westelijke traveeën bouwde opgetrokken is is moeilijker te zeggen. De tijdspanne tussen de wijding van de kerk (1512) en de afbraak van de oude toren (1528/29) spreekt hier niet voor maar sluit de mogelijkheid ook zeker niet uit. Een overeenkomst tussen de toren en de tweede bouwfase van de schepen die voor een zelfde bouwmeester spreekt kan men vinden in de speklagen die zowel de toren als de gevels van de zes westelijke traveeën sieren. In de oostelijke traveeën ontbreken deze speklagen. Een contrast tussen de toren en de jongste bouwfase van de schepen vormen echter de steunberen die de westelijke gevels van de schepen flankeren, deze zijn overhoeks gebouwd terwijl de hoeken van de toren elk twee haaks daarop geplaatste steunberen hebben.

Aanbouw aan de kerk

Door de eeuwen heen zijn er verschillende malen gebouwen en gebouwtjes tegen de kerk aangezet. Onder de toren verschenen huizen en achter de kerk werd gebouwd aan kapellen en een sacristie. Ook opzij van de kerk verschenen kapellen. Of van begin af aan onder de toren huizen of andere gebouwen gestaan hebben is niet bekend. De oudste ons bekende afbeelding van de kerk, op een kaart van Jacob van Deventer uit rond 1560, is hierin onduidelijk. De eerste melding van bouwactiviteit onder de toren dateert uit 1623 wanneer de Magistraat aan de Bisschop om toestemming vraagt voor de bouw van een 'vleeshuys' tussen de toren en de kerk.[16] Metselaar Wade uit Maaseik maakte hiervoor een model (ontwerp) dat door de Magistraat werd goedgekeurd.[17] Waarschijnlijk werd dit vleeshuis aan de zuidelijke zijde van de toren gebouwd want in 1652 verleent Madeleine van Egmont aan Jan Wagemans vergunning een woning te bouwen in de noordelijke hoek tussen toren en kerk.[18] Hierna vernemen we verder gedurende lange tijd niets over enige bouwactiviteit onder de toren. Dan, in 1829, wordt in een gemeenteraadsverga-

dering goedgevonden dat 'de thans bestaande wacht, terzijde van de kerk, met de daarachter zijnde chaisehuisjes (koetshuisjes) in een vleeshal zal worden omgebouwd'.[19] Deze wacht met de bijbehorende gebouwtjes lag zuidelijk onder de toren. Kennelijk was het vleeshuis uit 1623 afgebroken en vervangen door nieuwbouw of heeft dit ooit een andere bestemming gekregen. Een kaart van Weert, waarop de percelen in de stad zijn ingetekend, toont ons dat in 1811 ten zuiden van de toren een langwerpig gebouw lag waarbij tussen dit gebouw en andere tegen de kerk aangebouwde opstallen ruimte vrij bleef (afb.4). In de hoek tussen de kerk en de toren zien we een uitbouw die niet als een apart perceel staat ingetekend maar wel apart is genummerd. Mogelijk gaat het bij deze uitbouw om het secreet met mestkuil waarvan sprake is in de verklaring van afstand, ondertekend door Frans van Es, rechthebbende op de grond tussen de kerk en de stadswacht (1829).[20] Bouwtekeningen van de nieuwe vleeshal zijn bewaard gebleven en tonen een L-vormig, in twee ruimten verdeeld gebouw met in de hoek tussen de toren en de kerk een binnenplaats en in de westelijke gevel een deur, een venster en een rechthoekige poort (afb.5). De nieuwe situatie is ingetekend in een kadastrale kaart van rond 1840. Hier ontbreekt echter het binnenhof. Verder is deze vleeshal te zien op een schilderijtje van de hand van de weerter kunstenaar Sassen[21], gedateerd in 1853 (afb. 6) en een prent, gedateerd in 1897, na de latere afbraak van de vleeshal[22], waarbij opvalt dat in tegenstelling tot de bouwtekening de poort zich hier onder een rondboog bevindt.[23] De bouw van de nieuwe vleeshal zal, volgens aanbesteding, begin april 1830 begonnen zijn en was binnen zes weken voltooid.[24]

Op zowel de kaart uit 1811 als op die uit 1840 is in de noordelijke hoek onder de toren een huis te zien. Waarschijnlijk gaat het hier om het huis uit 1652. De kaart uit 1811 toont dat het L-vormige huis in de hoek van de toren met de kerk een binnenplaats had. In 1840 is deze binnenplaats van de kaart verdwenen maar ook de binnenplaats van de vleeshal wordt hier, zoals gezegd, niet getoond. Ook het schilderijtje en de prent tonen dit huis van twee verdiepingen waarbij blijkt dat in 1853 hier een kruidenier gevestigd was. In 1883[25] worden dan, 'ter verfraaiing van kerk en stad'[26] de vleeshal en het huis onder de toren gesloopt. De vrijgekomen hoeken worden met een ijzeren hek afgezet waarbinnen plantsoenen worden aangelegd (afb.2). Ook het hek verdwijnt later echter en vanaf 1949 zijn de hoeken geplaveid en maken ze deel uit van het marktplein.

Achter tegen de kerk bevinden zich tegenwoordig de in de negentiende eeuw gebouwde sacristie en twee veel oudere kamertjes (oude sacristieën?) tussen de koren. Van bouwactiviteiten achter de kerk vóór de negentiende eeuw weten we erg

8. De laagbouw achter de kerk met rechts de huidige dagkapel (voorheen sacristie) van Kaizer en links de bergruimte uit 1915 (tegenwoordig sacristie).

weinig. Enkel van Beurden maakt melding van de aanbouw van twee kapellen in 1616.[27] Hij noemt echter geen bron, noch vertelt hij om welke kapellen het gaat. De oudst bekende gegevens over hoe het er achter de kerk heeft uitgezien voor de bouw van de huidige sacristie annex dagkapel zijn te ontlenen aan de kaart uit 1811. Hier zien we recht achter het hoogkoor een veelhoekige uitbouw op vierkante grondslag. Ook achter het zuidelijke Mariakoor zien we, zuidelijk van het midden, een veelhoekig of halfrond eindigende uitbouw. Ook zijn de beide kamertjes tussen de koren te herkennen. Beide uitbouwen en de kamertjes zijn ook nog te zien op de kaart uit 1840. Afbeeldingen van de opstand van de gebouwtjes zijn niet bekend. Het gebouwtje achter het hoogkoor diende tot 1884 als sacristie. Een rapport van L.Bauduin, ingenieur van Provinciale Waterstaat, waarin hij bericht dat de bestaande sacristie is aangebracht tussen de contreforten van het koor, maakt dat duidelijk.[28] In de kroniek van de parochie wordt hetzelfde gebouwtje echter 'de oude kapel' genoemd.[29] Mogelijk is de sacristie vroeger als kapel

9. Plattegrond van de aanbouw achter de kerk voor de restauratie in de jaren zeventig, Gem. Arch. Weert.

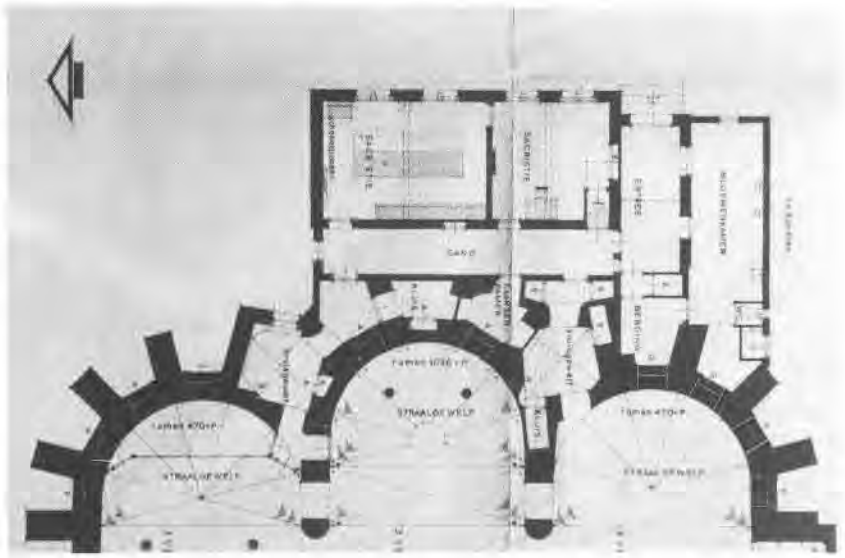

gebouwd. Over de functie van het gebouwtje achter het zuidelijke Mariakoor en de kamertjes tussen de koren heb ik geen aanwijzingen kunnen vinden. Wel meen ik dat de kamertjes vroeger een uitgang naar buiten gehad moeten hebben gezien de vorm van de huidige doorgang vanuit het zuidelijke kamertje naar de dagkapel (afb.7) en de vorm van het venster in het noordelijke kamertje. Mogelijk heeft het kamertje tussen het Hoogkoor en het Sacramentskoor via een gang door de steunberen in verbinding gestaan met de sacristie van voor 1884 recht achter het hoogkoor. Misschien diende dit kamertje tot sacristie toen het gebouwtje achter het hoogkoor nog diende als kapel.

In 1883 besloot, volgens de parochiekroniek, de toenmalige Deken Custers de bestaande sacristie te vervangen door een nieuwe. Dit omdat de oude in slechte toestand verkeerde en men er geen vuur kon maken. Bovendien was ze klein en was afbraak noodzakelijk om (misschien later) de toen nog dichtgemetselde vensters van het koor en de zijkoren te openen. Deken Custers wenste zich een sacristie met twee vertrekken en een gang vóór de contreforten in plaats van erdoorheen zoals dit bij de oude sacristie het geval was. De oude gebouwtjes achter de kerk werden afgebroken en architect Kaizer, leerling van Cuypers, maakte een ontwerp voor een nieuwe sacristie met twee kamers, een gang voor de steunberen en een portaal naar buiten.[30] De eerste kamer van de nieuwe sacristie werd volgens de parochiekroniek in 1883 gebouwd. De notulen van de kerkmeestersvergaderingen melden echter dat pas op 4 januari 1885 besloten werd met de bouw te beginnen[31], waarna de kroniek op haar beurt weer in de zomer van 1885 bericht dat met de bouw van de eigenlijke nieuwe sacristie werd begonnen. Hoewel *Het Kanton Weert* al in augustus 1885 schreef dat Deken Custers de achtergevels van de kerk had ontdaan van de onooglijke gebouwen die haar zo lang ontsierden, werd volgens de parochiekroniek de oude kapel achter het koor pas in de zomer van 1886 afgebroken. De nieuwe sacristie wordt dan, eveneens volgens *Het Kanton Weert* in een artikel van juli 1893, in 1887 voltooid (afb.8). Onduidelijk blijft of deze verwarring rond de dateringen te wijten is aan onnauwkeurigheid van de achteraf schrijvende chroniceur danwel aan inadequate berichtgeving in krant en notulen. In 1915 begint men dan met het graven van een verwarmingskelder pal zuidelijk van het sacristieportaal. Boven deze kelder wordt een ruimte opgetrokken die moet dienen als bergplaats (afb.9).[32] Tijdens een restauratie in de jaren zeventig krijgt deze ruimte dan de functie van sacristie en worden de beide kamers die voorheen dienst deden als sacristieën bijeen getrokken en omgevormd tot dagkapel (afb.1).

Ook bezijden de kerk heeft in de loop van de tijd enige bouwactiviteit plaatsgevonden. Tegenwoordig kennen wij nog het zogenoemde 'gravenkapelletje'; een kapel, uitgebouwd tussen de steunberen van de eerste oostelijke travee van het zuidelijke zijschip (afb.10). De kaart uit 1840 toont ons echter nog een tweede uitbouw tussen de steunberen van het zuidelijke zijschip, namelijk tussen die van de derde oostelijke travee. Van

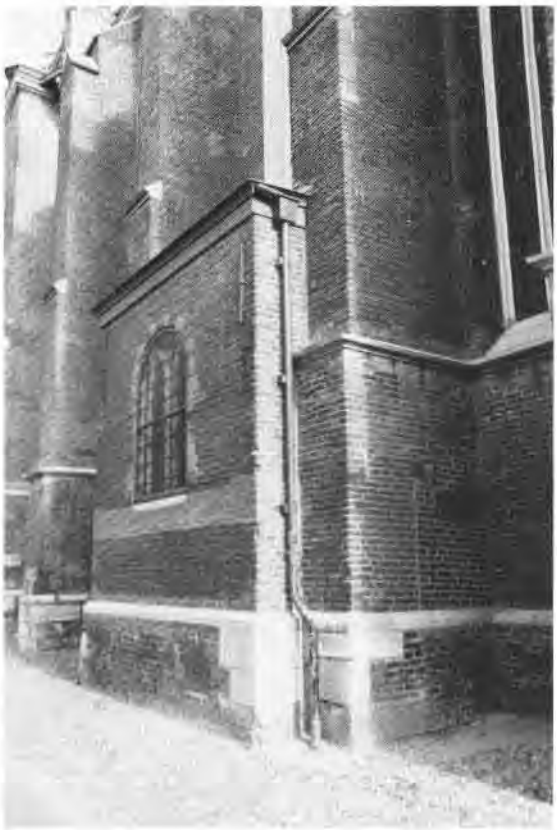

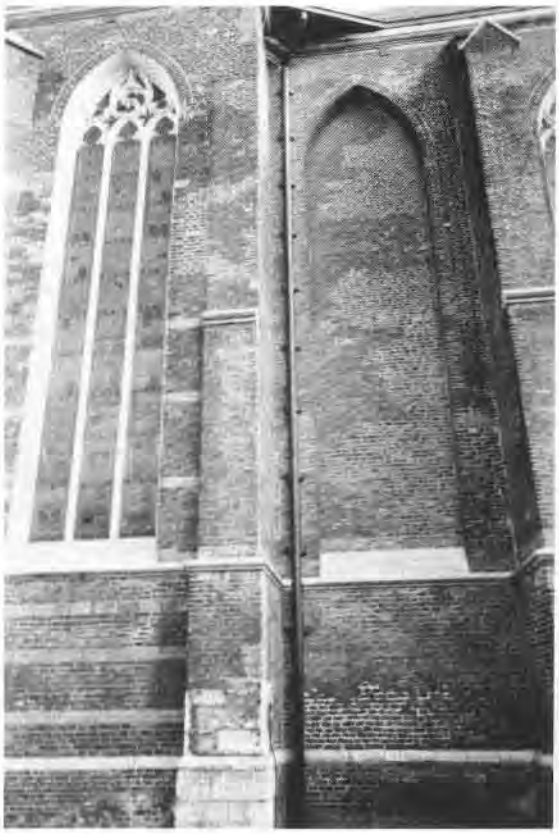

10. Het z.g. gravenkapelletje.
11. Sporen van een boog in de buitenwand van de 3e oostelijke travee van het zuidelijk zijschip.

deze uitbouw is sprake wanneer in 1847 in een kerkmeestersvergadering wordt 'goedgevonden het vensterraam boven de koepel in de zuidelijke zijbeuk der kerk waar zich nu het altaar bevindt toegewijd aan de H.H.Crispinus en Cyprianus welke tot plaatsing van eenen biechtstoel zal worden weggenomen ter bevordering van de symmetrie van het kerkgebouw met betrekking tot het tegenovergestelde gedeelte der kerk te doen dichtmetselen'.[33] Er is dus sprake van een koepel bij het altaar van de H.H.Crispinus en Cyprianus welke zal worden weggenomen om plaats te maken voor een biechtstoel. Deze biechtstoel is tegenwoordig in de kerk te zien en is gedeeltelijk ingebouwd in de muur. Verder valt op dat buiten in de wand sporen te vinden zijn van een boog (afb.11). Waarschijnlijk heeft zich hier dus, waar nu de biechtstoel in de wand is ingebouwd, een doorgang bevonden naar een tussen de steunberen van de travee uitgebouwde kapel onder een (koepel-?)gewelf. Mogelijk is deze kapel ook al eerder in 1827 dichtgezet met een biechtstoel. Dan wordt namelijk voor het koortje van de H.Crispinus een biechtstoel met in de achterwand een afsluitbaar deurtje besteld.[34] Wanneer deze kapel is gebouwd is niet bekend. Ook bij de 'gravenkapel' tasten we voor wat betreft de ouderdom in het duister. Wel moet ze na de voltooiing van de eerste bouwfase, in 1456, gebouwd zijn, getuige het feit dat de achterwand koud tegen de steunberen is gezet. Mogelijk kunnen bouwsporen in de ontoegankelijke ruimte tussen het gewelf en het huidige platdak opheldering geven over de oorspronkelijke dakvorm. Een oorspronkelijk platdak zou een datering voor 1600 onwaarschijnlijk maken. Dit zou bovendien de mogelijkheid openen dat het gravenkapelletje en de kapel waarin zich tot 1847 het altaar van de H.H.Crispinus en Cyprianus heeft bevonden de twee kapellen uit 1616 zijn waarvan Van Beurden spreekt. Een verticale bouwnaad buiten in de oostelijke steunbeer die voor het gravenkapelletje als wand dient toont dat hier mogelijkerwijs vroeger ooit een ingang is geweest. In 1884 werd het gravenkapelletje gerestaureerd. Voordien deed het dienst als bergplaats voor vaandels en kaarsen.[35] Waarschijnlijk dateren de huidige gewelfribben van die restauratie. Plannen uit 1884 om ertegenover, in het noordelijke zijschip, een identiek kapelletje te bouwen zijn nooit doorgegaan.

De aanbouw die in de loop van de tijd tot de meeste gissingen aanleiding heeft gegeven is het kamertje dat hoog tussen de steunberen van de derde oostelijke travee van het noordelijke zijschip is gebouwd (afb.12,13). Aangezien de functie van dit kamertje onduidelijk is zijn hier de meest romantische theorieën over ontwikkeld. Het zou hier gaan om een geheim kamertje, terwijl iedereen het vanaf de straat kan zien. Bovendien is de ingang van de traptoren naar het kamertje weliswaar verstopt in de biechtstoel van de Deken, maar wel in het gedeelte voor de biechteling. De Graven van Horne zouden hiervandaan de mis gevolgd hebben. Men kan zich afvragen of zulk hooggeplaatste personen zich de moeite namen de nauwe wenteltrap er naartoe te beklimmen. Ook zou men van hieruit slechts de missen in het Sacramentskoor gevolgd kun-

12. De traptoren en het kamertje tussen de steunberen van de 3e oostelijke travee van het noordelijke zijschip.
13. De 3e oostelijke travee van het noordelijke zijschip.

nen hebben, het hoogaltaar is van hieruit niet te zien. Minder romantisch en aannemelijker, hoewel evenmin bewezen, zijn de theorieën dat het kamertje gediend zou hebben als bewaarplaats voor charters of dat van hieruit een wandorgeltje is bespeeld. Even onduidelijk is de datering van het kamertje. Feit is dat de achterwand van het kamertje koud tegen de steunbeer en de traptoren is gezet wat aantoont dat het kamertje jonger is dan beide. Veel verder dan een datering na 1456 komen we hiermee echter niet. Het balkon voor het kamertje in het interieur van de kerk dateert uit 1934, destijds aangebracht 'om de herinnering te bewaren aan dat hier vroeger het zangkoor geweest is[36]', een bewering welke op geen enkele manier gestaafd wordt. Welke werkzaamheden in 1934 precies zijn uitgevoerd is niet bekend maar waarschijnlijk is toen ook een doorbraak in de wand gemaakt voor de dubbele deur met bovenlicht vanuit het kamertje naar het balkon. Mogelijk is toen ook de oude mergelomlijsting in de kleine wandopening naar de traptoren ontdekt of weer geopend (afb.14). Een foto van voor 1907 toont dat toen de wand alleen werd doorbroken door het blinde venster (afb.15). Van openingen naar het kamertje of de traptoren is niets te zien.

De vensters

Wie tegenwoordig de kerk binnengaat wordt onthaald op een kleurig schouwspel van licht dat binnenvalt door de vele grote gotische of classicistische vensters. Dit schouwspel is niet altijd zo groots geweest. De vensters waren vroeger veel kleiner, geringer in aantal en niet voorzien van een zo prachtvolle gebrandschilderde beglazing. Zelfs hebben zij in de 18e en 19e eeuw, gedurende een periode van 70 jaren hun mergel harnassen moeten ontberen. Dit volgens L.de Beerenbroek die het in een brief van 3 oktober 1849 aan Deken Jansen heeft over 'het vervangen van de mergel stijlen door ijzeren voor 70 jaren'.[37] In 1852 werden de ijzeren stijlen weer vervangen door stijlen en traceringen uit mergel naar een ontwerp van architect Weber.[38] Hoe groot de vensters oorspronkelijk waren, welke vensters open waren en of ze voorzien waren van gekleurd glas is niet met zekerheid te zeggen. We hebben hiervoor slechts enkele aanwijzingen.

Vanaf 1915 zijn de vensters van de zijschepen vergroot, d.w.z. de wanden zijn naar beneden toe verder geopend.[39] Het dichtgezette venster tussen het Hoogkoor en het Mariakoor, waarin de waarschijnlijk oorspronkelijke tracering en monelen bewaard zijn, laat de conclusie toe dat ook oorspronkelijk de vensters tot lager in de wand geopend waren (afb.16). Ook de dichtgezette vensters in de westelijke wanden, waarin in het interieur ook de monelen en traceringen bewaard zijn, zetten zich naar beneden toe voort tot op het niveau van de uitgebroken vensters in de zijschepen (afb.17).

Vondsten in 1884 in de tot dan toe dichtgezette koorvensters tonen aan dat deze voordien een gebrandschilderde beglazing gekend moeten hebben.[40] Helaas melden de bronnen niet om welke vensters het hier exact gaat. We kunnen echter aannemen dat voor de plaatsing van hoog opgaande altaaropstanden in de drie koren in de

14. De mergelomlijsting van de wandopening tussen de traptoren en het balcon.
15. Het sacramentskoor voor 1907 met de altaaropbouw van Kerricx.

16. Het Maria-koor met authentieke tracering in het dichtgezette venster.
17. De westelijke wand van het zuidelijk zijschip.

18e eeuw alle koorvensters geheel open zijn geweest. Toen in 1740 een hoogopgaand altaar van de antwerpse beeldhouwer Kerricx in het Hoogkoor geplaatst werd[41] zullen de vensters daar dichtgezet zijn om in 1790 bij het plaatsen van het altaar van de eveneens antwerpse kunstenaar Moretti[42] dat tegenwoordig het koor nog siert gedeeltelijk weer geopend te worden (afb.18). Het altaar van Kerricx werd bij deze gelegenheid naar het Sacramentskoor verplaatst waar dus op zijn laatst in 1790 de vensters dichtgezet zijn (afb.15). Ook het Mariakoor kreeg, waarschijnlijk in het tweede kwart van de 18e eeuw, een hoogopgaand altaar waartoe de vensters dichtgezet werden.

Vanaf 1906 werden de vensters in het Maria- en het Sacramentskoor successievelijk weer geopend nadat de hoge opstanden van de altaren verwijderd waren.[43] Ze werden echter nog niet meteen ook verlengd tot op het lagere niveau dat de buitenste koorvensters tegenwoordig hebben. Overigens zijn de dichtgezette vensters van de koren waarschijnlijk niet lang voor 1884 aan de buitenzijde voorzien van traceringen ter verfraaiing van de gevels. Dit blijkt uit een rapport waarin ingenieur L.Bauduin aanbeveelt de blinde vensters van de westelijke gevels op een zelfde manier als de sluitgevels van de koren van traceringen te voorzien.[44]

De vensters in de noordelijke en zuidelijke wanden van de zijschepen zijn, zoals gezegd, vanaf 1915 verlengd. Het oude niveau kan nog worden afgelezen aan enkele beglazingen die al voordien geschonken waren en mee verlengd moesten worden. In beide wanden van de zijschepen bevindt zich in de derde oostelijke travee een nog dichtgezet venster (afb.13). Wanneer het blinde venster in het noordelijke zijschip dat zich boven het z.g. geheime kamertje bevindt, dichtgezet werd is niet bekend. Het zal gebeurd zijn nadat de traptoren buiten tegen de wand gezet is. Toen het kamertje aan de buitenzijde tussen de steunberen gebouwd werd, waarschijnlijk ergens tussen 1456 en 1530, is mogelijk ook het spaarveld binnen verkleind. Ook is het niet uitgesloten dat dit venster nooit open is geweest. Het ontbreken van een moet buiten boven het dak van het kamertje pleit daarvoor. Het venster dat zich hiertegenover bevindt, in het zuidelijke zijschip is pas in 1847 dichtgezet.[45] Opmerkelijk is dat de vensters in de meest westelijke traveeën breder zijn dan de andere. Mogelijk heeft men deze traveeën dieper gemaakt om aansluiting te vinden met de later gebouwde toren. Ook is niet met zekerheid te zeggen of de blinde vensters in de westelijke gevels ooit open zijn geweest. Indien ze ooit open waren dan zijn ze dichtgezet bij de bouw van huizen en opstallen onder de toren. Nadat in 1882 alle aanbouwsels onder de toren gesloopt waren zijn er plannen geweest de vensters in de westelijke gevels weer van glas te voorzien. Ir.L. Boudiun beval echter aan de ramen als blindramen te behouden en ze (buiten), zoals gezegd, te voorzien van traceringen. Onduidelijk is of de blinde vensters tot op dat moment behouden waren in de vorm van spaarvelden. Het noordelijke venster in de zuidelijke voorgevel is tot op vandaag op gelijk niveau met de wand dichtgezet (afb.19). De eerder genoemde prent laat vermoeden dat de vensters inderdaad als spaarvelden

18. Het hoogkoor met de altaaropbouw van Moretti.
19. De westelijke gevel van het zuidelijke zijschip.

behouden bleven na de bouw van de huizen onder de toren. Waarom het genoemde noordelijke venster in de zuidelijke voorgevel korter is dan het zuidelijke is niet duidelijk. Mogelijk is dit een gevolg van restauraties aan de wand. Binnen is dit venster even lang dan dat ernaast.

Ook het grote venster in de westelijke wand van de toren is vroeger langer geweest. De moet in het metselwerk toont duidelijk dat de afzaat vroeger minstens op een hoogte waar nu de kroon boven het Martinusbeeld zich bevindt gezeten moet hebben. De eerder genoemde prent toont de afzaat van het venster nog op hoogte van het beeld. Het venster dat zich bevond in de oostelijke wand van de toren, tussen deze en het middenschip, is in 1942 dichtgezet toen een nieuw orgel geplaatst werd.[46] Foto's van het oude orgel tonen dat het venster voor die tijd nog open was (afb.20).

De functie van de middelste ruimte achter het Sacramentsaltaar

Twee dubbele deuren in de opstand van het sacramentsaltaar in de absis van het noordelijke zijschip geven toegang tot drie ruimten naast elkaar tussen die opstand en de wand van de absis (afb.21). Van deze drie ruimten dient de meest zuidelijke, direct achter de zuidelijke deur gelegen, als portaal tussen het Sacramentskoor, het Hoogkoor en de noordelijke oude 'sacristie'. Verder geeft deze ruimte toegang tot de middelste ruimte achter het altaar die tegenwoordige dient als rommelhok. De ruimte achter de noordelijke deur dient als bergruimte en geeft ook toegang tot de middelste ruimte. Met deze middelste ruimte is iets vreemds aan de hand. Hoewel ze zeer klein is en nauwelijks bereikbaar voor enig daglicht heeft ze een zeer mooie classicistische wanddecoratie (afb.22) en wordt ze gedekt door een plafond met in het midden een houten tongewelf met daarin een barokke stucco duif in een krans van wolken en stralen. Een sluitende verklaring voor de aanwezigheid van deze decoratie in dit onooglijke kamertje is niet te geven. De aanwezigheid van het Allerheiligste in een credens tegen de achterwand van het sacramentsaltaar is mijns inziens geen bevredigende verklaring hiervoor. De credens is duidelijk een latere toevoeging. Mogelijk is de decoratie een overblijfsel uit de tijd dat het huidige Sacramentsaltaar van Kerricx nog in het hoogkoor stond. Op een plattegrond van de sacristie voor de ombouw tot dagkapel in de jaren zeventig is te zien dat in de achterste sluitwand van het Hoogkoor, aan de zijde van de toenmalige sacristie, een muurkast in de wand was ingelaten (afb.9). Deze muurkast zou een overblijfsel kunnen zijn van een doorgang vanuit het hoogkoor, via de beide deuren in de altaaropstand van wat tegenwoordig het Sacramentsaltaar is en de ruimten daarachter, naar de sacristie die hier stond voor de bouw van het huidige sacristie- annex dagkapelgebouw (afb.4). De decoratie zou dus gediend kunnen hebben om de doorgang vanuit de sacristie via de altaaropstand van Kerricx naar het Hoogkoor monumentaliteit te verlenen. De structuur van de decoratie tegen de meest oostelijke wand van het kamertje laat, hoewel hier nu een kast is inge-

voegd, een doorgang vermoeden (afb.22). Een verband met een mogelijk eerder gebruik van de sacristie van voor 1884 als kapel acht ik niet uitgesloten.
Een andere verklaring voor de decoratie van de kleine ruimte achter het Sacramentsaltaar kan worden gevonden in de achterste sluitwand van het Sacramentskoor buiten. Hier bevindt zich een dichtgezette deur onder een korfboog (afb.23). De positie van deze deur komt overeen met de eerdergenoemde structuur in de decoratie die een doorgang laat vermoeden. Bestaat er misschien een verband met de vroegere aanwezigheid van een kerkhof achter de kerk? De ruimte kan gefungeerd hebben als een klein kapelletje. Mogelijk werden van hieruit de doden begraven. Onder het tongewelf is net plaats voor een katafalk.
Zoals gezegd; een sluitende verklaring voor de aanwezigheid van de decoratie kan op dit ogenblik niet gegeven worden. Een vermelding van de decoratie of zelfs het kamertje in de bronnen heb ik niet gevonden.

Verhoging van de toren

Nadat in de 16e eeuw de bouw van de toren voortijdig gestopt werd vatte men in de jaren 80 van de 19e eeuw het plan op de toren alsnog te verhogen. Dit als onderdeel van een langdurige, veel meer omvattende campagne om het kerkgebouw te verfraaien. Ik herinner hier aan de bouw van een nieuwe sacristie, de restauratie van het gravenkapelletje en de successievelijke vergroting en verfraaiing van de vensters. In opdracht van het kerkbestuur ontwierp architect Kaizer uit Venlo op de bestaande toren een neo-gotisch tweede torenlid met een zeer hoge, met leien gedekte spits. Deze spits werd bekroond door een 'dakruitertje' op een koepelvormige helm onder een zeer hoog kruis. De hoogte van de toren werd hiermee meer dan verdubbeld van een kleine 50 meter tot meer dan 100 meter (afb.24). Deze grote hoogte baarde Deken Custers al vanaf het begin grote zorgen. Hij liet dan ook al tijdens de bouw herhaaldelijk op eigen initiatief verstevigingen aanbrengen. Op 29 september 1889 kon, na enige vertraging wegens geldgebrek, met een Hoogmis de voltooiing van de toren gevierd worden. Al in 1906 moest echter het enorme torenkruis (18m!) ingekort worden omdat het gevaar van afbreken bestond.
Dat de zorgen van Deken Custers niet ongegrond geweest waren bleek op de ochtend van 13 november 1940. Een zware storm tilde toen de spits van zijn stenen voetstuk en deed deze belanden op de markt en hotel 'De Vesper'. Het mag een wonder heten dat hierbij niemand gewond raakte.
Al direct na de tweede wereldoorlog, in november 1945, werden plannen gepresenteerd voor de herbouw van de toren.[47] Geldgebrek was er echter de oorzaak van dat het nog tot 1950 zou duren

20. Het orgel voor 1942 met daarachter het nog open zijnde venster. Foto Gem. Archief Weert.

voordat er serieus aan herbouw gedacht kon worden. Voor het verkrijgen van een ontwerp werd een prijsvraag uitgeschreven in *Het katholiek bouwblad*.[48] Deze prijsvraag werd gewonnen door architect Verlaan uit Berlicum met een ontwerp waarbij moderne materialen worden gebruikt in harmonie met de bestaande middeleeuwse onderbouw. Van het uit de vorige eeuw stammende tweede torenlid zouden slechts de hoekpartijen en de smalle horizontale band met daarin de vierkante wijzerplaten bewaard blijven. Gekozen werd voor een torenbekroning in de vorm van een open lantaarn in de traditie van de Utrechtse domtoren waarbij de afsluiting geïnspireerd schijnt op die van de toren van IJs-

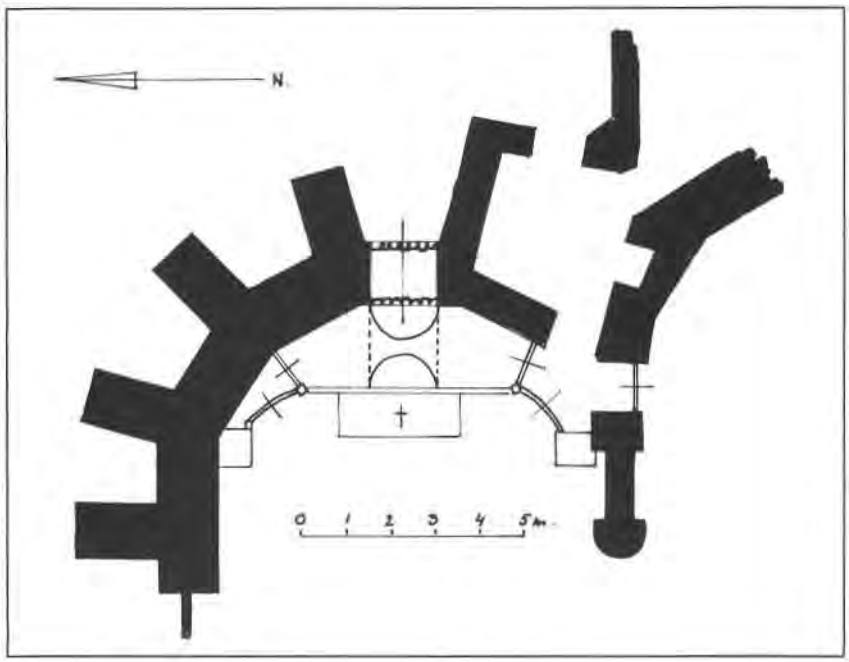

21. Het Sacramentskoor.

22. De ruimte achter het sacramentsaltaar, oostelijke wand.
23. Een dichtgezette deur in de achterste sluitwand van het sacramentskoor.

selstein. Nadat Verlaan de opdracht tot de bouw kreeg en de benodigde gelden bijeen gebracht waren kon men in 1958 beginnen. De toren, zoals die tegenwoordig nog de stad siert, werd in 1960 voltooid.

Vijftien jaar na de voltooiing van de toren, in 1975, nemen de vooralsnog laatste grootscheepse werkzaamheden aan de kerk een aanvang. Na voorbereidingen die enige jaren in beslag hebben genomen begint men aan een grondige bouwkundige restauratie van de kerk. Deze restauratie, die gepland was als een herstel van voornamelijk het buitenwerk, groeide door de ontdekking van 16e eeuwse gewelfschilderingen uit tot een allesomvattende herziening van de gehele kerkinrichting. Naast de restauratie van vele kunstvoorwerpen in de kerk en bouwtechnische herstelwerkzaamheden werd ook de indeling van de kerk bij deze gelegenheid op enkele plaatsen gewijzigd. Zo werd het sanctuarium van het Hoogaltaar vergroot waarbij de bogen tussen de pijlers van de koortravee werden dichtgezet en werd de sacristie zoals we al zagen ingericht als dagkapel waarna de bloemenkamer dienst ging doen als sacristie.

Door onderzoek van de bronnen en bouwsporen is met name over de lotgevallen van de vensters en de aanbouwen achter en opzij van de kerk veel nieuws aan het licht gekomen. Kaartmateriaal van het kadaster heeft ons een en ander geleerd over de gebouwtjes achter de kerk zoals die er stonden vóór de huidige sacristie en in kombinatie met de notulen van de kerkmeestersvergaderingen is het gelukt de plaats van een nu verdwenen kapel te bepalen. Toch zijn, ondanks het gedane onderzoek, zoals we zagen vele vragen over de geschiedenis van de kerk nog niet beantwoord. Voor het eerst wordt, als resultaat van het onderzoek, de vraag gesteld naar de functie van het kamertje achter het sacramentsaltaar. Het is te betreuren dat de restauratie in de jaren 70 niet is aangegrepen om een grootscheeps archeologisch en bouwhistorisch onderzoek te verrichten. Zelfs zijn aangetroffen bouwsporen niet deugdelijk gedocumenteerd en vaak weer verborgen achter lagen stuc. Laten we hopen dat dit verzuim in de toekomst kan worden goedgemaakt.

E. Caris

[1] H.van der Weerd, *Het landdekenaat Eyck*, Maaseyck s.a., 185 en E.Caris in: Cat. tent. Weert, Gemeentelijk Museum Jacob van Horne, *Martinus in Limburg*, 1991, 7 e.v.
[2] Summier archeologisch onderzoek, door archeoloog Heymans uitgevoerd tijdens een restauratie in de jaren zeventig van deze eeuw, heeft volgens deze niet voldoende gegevens opgeleverd om conclusies over voorgaande kerkgebouwen ter plekke te kunnen trekken.
[3] M.Gijsseling, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Brussel 1950, 383.
[4] ibid.
[5] J.F.Niermeyer, 'Onderzoekingen over Luikse en Maastrichtse oorkonden en over de Vita Baldrici Episcopi Leodiensis', *Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht*, Groningen 1935. Van de Boel, 1988.
[6] Van de Boel, 1988.
[7] J.Deeters, *Servatiusstift und Stadt Maastricht*, Rheinisches Archiv nr. 73, Bonn 1970.
[8] Bibl. Nat. Paris, Dr. P.Doppler, o.c.; dl. I, 39, nr. 41.
[9] J.Huysmans, 'Oude kerkpatronen in en om Roermond', *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, 86.

24. De toren tussen 1887 en 1906.

[10] Rijksarchief in Limburg, arch. kapittel St.-Servaas: Variorum decem volumina, dl. IX.
[11] Volgens een gedenksteen in de zuidelijke buitenwand van de kerk.
[12] Gem. arch. Weert, OAW. inv. nr. 2729.
[13] Gem. arch. Weert, OAW. inv. nr. 616.
[14] Gem. arch. Weert, OAW. inv. nr. 621.
[15] J.Henkens, 'De 3 bouwfasen en de 4 gezichten van de Weerter Martinustoren', *Jaarboek voor Weert*, (1987), 78.
[16] Gem. arch. Weert, OAW. inv. nr. 2743.
[17] *De Nieuwe Koerier*, 10-02-1940.
[18] Gem. arch. Weert, OAW. inv. nr. 488.
[19] Gem. arch. Weert, NAW. inv. nr. 7.
[20] Gem. Arch. Weert, NAW. inv. nr. 1273.
[21] In particulier bezit.
[22] Van deze prent bestaat een in waterverf geschilderde versie waarbij niet duidelijk is welk van beiden het origineel is. Een afbeelding van de geschilderde versie bevindt zich in het gemeentearchief van Weert.
[23] Gem. arch. Weert, NAW. inv. nr. 1273.
[24] Gem. arch. Weert, NAW. inv. nr. 1273.
[25] J.Henkens dateert deze sloop in zijn artikel in de Maasgouw in 1978 in 1882. G.Houben dateert de voltooiing van de sloop in een artikel in Het Katholiek bouwblad in 1883.
[26] Gem. arch. Weert, archief Martinusparochie inv. nr. 43.
[27] A.F. van Beurden, 'De sint Martinuskerk te Weert', *Buiten*, (24 juli 1926), 356.
[28] Gem. arch. Weert, NAW. inv. nr. 1821.
[29] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie inv. nr. 46, 26.
[30] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie inv. nr. 46, 26.
[31] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie inv. nr. 43.
[32] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 46, 84, 85.
[33] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 42.
[34] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 112.
[35] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 46, blz. 28.
[36] Gem. Arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 46, pag. 161.
[37] Gem. arch. Weert, NAW. inv. nr. 1819.
[38] Gem. arch. Weert, NAW. inv. nr. 1819 en arch. Martinusparochie, inv. nr. 46, 37.
[39] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 46, 86.
[40] *Het Kanton Weert*, 1-6-1884.
[41] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 101.
[42] Volgens de *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, VIII, 2 de provincie Limburg, 544 werd dit altaar door Moretti en Spinetti vervaardigd. Van bemoeienis van Spinetti met dit altaar blijkt uit de bronnen echter niets.
[43] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 43.
[44] Gem. arch. Weert, NAW. inv. nr. 1821.
[45] Gem. arch. Weert, arch. Martinusparochie, inv. nr. 42.
[46] Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oud archief, inv. nr. 1840.
[47] *Maas en Roerbode*, 12-11-1945.
[48] *Katholiek Bouwblad*, no.16, 1951.

Stichting Historisch Onderzoek Weert
terug naar de website